

ВІД АДМІРАЛА ЧИЧАГОВА ДО ВІЩЕ-АДМІРАЛА КОЛЧАКА ТА КОНТР-АДМІРАЛА НЕМИТЦЯ: МІЛІТАРНИЙ КУРС НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ

На широкому тлі руйнівних подій початку XIX ст. і Першої світової війни висвітлено стратегічне питання підготовки потенційного вторгнення російської збройної потуги до Стамбула. Репрезентовано біографію П. Чичагова.

Ключові слова: Константинополь, Чорне море, Босфор, імперія, армія, військово-морський флот.

На широком фоне событий начала XIX в. и Первой мировой войны освещен стратегический вопрос подготовки потенциального вторжения российской вооруженной силы в Стамбул. Представлена биография П. Чичагова.

Ключевые слова: Константинополь, Черное море, Босфор, империя, армия, военно-морской флот.

This study explicated the strategic issue about preparation for potential invasion by Russian force to Istanbul on broad background from extraordinary events at the early 19-th century and during World War I. A biography P. Chichagov is represented.

Keywords: Constantinople, Black Sea, Bosphorus, empire, army, navy.

Чичагов Павло Васильович [27.06(8.07).1767, Санкт-Петербург (Росія) — 1849, Париж (Франція)] — моряк, військовий і державний діяч Російської імперії, сенатор і член Державної ради (1805), адмірал (1807). Почесний член Імператорської Академії наук (1814), кавалер орденів святого рівноапостольного великого князя Володимира 1-го ступеня, святого благовірного князя Олександра Невського, святої Анни, святого Георгія 4-го ступеня, низки іноземних. Мемуарист¹.

Як син капітана бригадирського чину — майбутнього адмірала і його дружини — дочки саксонського інженера з дитинства мешкав у Кронштадті. Там перехворів на віспу, коли від цієї страшної хвороби померли два його старших брати-близнюки Дмитро та Микола. Початкову освіту здобув у приватних учителів. 1776 р. формально включений до війська й відданий на студії до Німецької школи Петершуле (Святого Петра) — навчального закладу з репутацією видатного в місті над Невою.

1779 р. став сержантом гвардії, 1781 р. за згодою імператриці Катерини II у практичній ескадрі долучився до походу на Середземномор'я. 1782 р. номінований офіцером — поручиком, виконуючим обов'язки ад'ютанта у батька.

Наступного року — генеральс-ад'ютант. На російсько-шведській війні 1788–1790 рр. зріс до щаблів капітана другого, а надалі й першого рангу. Командував флагманським 100-гарматним лінійним кораблем «Ростислав». За відвагу на Балтійському морі 1790 р. відзначений бойовим «Георгієм», золотою шпагою з написом «За храбрость» і тисячею червінців од цариці. У 1791–1793 рр. порядкував судном «Софія–Магдалина», стажувався на англійському флоті, а повернувшись звідти додому, орудував різними кораблями, в тому числі зібраними до очоленого ним загону, номінований бригадиром.

Од 1797 р. з примхи царя Павла I зазнав відставки з чином контр-адмірала. 1799 р. — повернутий на службу, проте через палацові інтриги спітків, крім відставки, й арешт. Після 12-добового ув'язнення в Петропавлівській фортеці «найвище» направлений зорганізувати таємну експедицію зі спеціальними диверсійними військами до Голландії. 1801 р. нагороджений алмазними прикрасами до раніше отриманого ордена святої Анни 1-го класу. Зарахований до почту молодого імператора Олександра I, підвищений у листопаді 1802 р. до віце-адмірала. Від 31 грудня 1802 р. (12 січня 1803 р.) — товариш міністра морських сил. 1805 р. за його доповіддю фундовано своєрідний інформаційний центр — «музеум» із бібліотекою, кабінетом раритетів, машин, моделей, фізичних і математичних інструментів (з доступом туди загалу відвідувачів). Одразу до експозиції комплексу передав власні книги та інші речі, ним колекціоновані. Запровадив морську друкарню і Паноптичний інститут для опанування специфічними морськими навичками, необхідними для корабля ремеслами. Розробив систему заходів реорганізації флоту, поліпшення суднобудування й портового господарства. Удосконалював однострої, замінив офіцерські шпаги на кортики.

Опікувався як рідною Балтикою, так і Чорним морем, де запропонував заснувати картографічне депо та майстерню з виготовлення фахових інструментів, переймався утвердженням флотилій на Каспії й Тихому океані. Для забезпечення мобільності потенційних десантних підрозділів морської піхоти розгорнув їхні батальйони у полки. Домігся для Севастополя (Ахтіара) статусу військової бази чорноморців. Як куратор назирав за підготовкою навколосвітнього плавання капітан-лейтенантів Івана Крузенштерна та Юрія Лисянського.

Про такого зверхника колишній «веслувального флота мічман» Федір Толстой занотував: «Павло Васильович Чичагов був людиною надзвичайно розумною й освіченою. Маючи нелицемірну вдачу, він був на подив вільним і, на відміну від інших міністрів, простим у стосунках і розмовах із царем і царською фамілією. Знаючи свою перевагу над мостивими придворними підлесниками як за науками, освітою, так і за прямою й твердістю характеру, Чичагов ставився до них з великою неувагою, а до деяких навіть із нехиттю, за що, безперечно, його ненавиділо майже все придворне середовище, все марнотне пихате сановництво, але Олександр I та імператриця Єлизавета Олексіївна його дуже любили. З нижчими за себе і зі своїми підлеглими та прохачами (котрих він завше приймав без найменшої різниці чинів і звань) Чичагов спілкувався вельми привітно й вислуховував прохання останніх з великим терпінням»².

Влітку 1805 р. наставлений самостійно керувати морським міністерством, через два роки офіційно затверджений на посаді міністра морських сил. На російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. уперше розробив гнучкий стратегічний план прориву на приналежній Османській імперії Босфор і заволодіння на ньому з моря та зі суходолу султановою столицею Стамбулом (Константинополем), але втілити не просто намислене, а й виразно зафіксоване виробленими тоді ним інструкціями не вдалося³.

18(30) серпня 1809 р. тяжко переживши втрату батька, попросив відпустку за кордон, де 24 липня (5 серпня) 1811 р. його спіткало нове горе: померла дружина Єлизавета. Звільнений з міністерського поста, обернувся персональним радником монарха, який на доноси про лібералізм цього підданця відповідав стисло: «Може, він у цьому й правий»⁴. Настільки глибоко знав не лише морську справу, але й на загал усебічно військову, що дістав у квітні 1812 р. призначення головнокомандувачем Молдавською (Дунайською) армією, головним начальником Чорноморського флоту, генерал-губернатором Молдавії та Валахії (в очоленому регіоні скористався карт-бланшем щодо врядування, у тому числі Бессарабією, відповідно до царевої директиви з питань цивільної адміністрації: «Я не даю вам ніяких подальших настанов щодо системи управління в обох князівствах, способу дій стосовно населення в них і того, якими заходами загладжувати допущене там насильство, поклавшись цілком на вас і знаючи, що ви були завжди противником будь-якого свавілля й самочинства»⁵).

Підключившись до фінального етапу процесуальної легітимізації тогорічної Бухарестської мирної угоди, укладеної його попередником у провіді Молдавської армії генералом од інфантерії Михайлом Кутузовим на припинення війни. 29 червня (11 липня) 1812 р. адмірал з огляду на неабиякі труднощі в реалізації домагань од Оттоманської Порти очікуваних союзницьких відносин висунув далекосяжну пропозицію негайно розпочати сакраментальну навалу на Османську імперію, аби в результаті, відрізавши від неї європейську складову, інтенсифікувати фронт боротьби проти французької експансії.

Насамперед конфіденційно повідомив імператора, що намірився взяти під контроль південний край Балканського півострова й опанувати таки Константинополем, у чому його часом підтримував своїми гадками й особисто цар, який іще 16(28) липня 1812 р. наказував М.Кутузову у разі затримки досягнення миру з Туреччиною стрімко заатакувати її в координації «морських і сухопутних сил»⁶. Після гірких поразок у наполеонівських кампаніях 1805–07 рр., звіданих російським генералітетом під рукою Олександра І, Чичагов нітрохи не впадав у розпач і зятято лаштувався розгорнути прю безпосередньо проти Бонапарта. Вважав, що той не встигне оперативно відреагувати на швидкість, з якою за кілька днів удалося б захопити Стамбул і сформувати на Балканах місцеве 100-тисячне антинаполеонівське військо⁷. Та петербурзький потентат зупинив фактично підготовлену акцію. «Ваш план дуже широкий і сміливий, та чи можна поручитися за його успіх?»⁸ — завагавшись по ратифікації договору з Османською імперією, вирішив, зрештою, відкликати з Подунав'я 50-тисячну Молдавську армію. П. Чичагов устиг нагромадити на підмогу 12 одеських

батальйонів, флотський екіпаж із Севастополя та полк чорноморських козаків, який доти утримувався на річковій флотилії в Галаці (нині місто в Румунії), й улітку 1812-го повів своїх підлеглих на злиття з армією генерала від кавалерії Олександра Гормасова.

Маршрут, яким передислоковувався Україною — через Дністер поблизу Хотинської фортеці й крізь Кам'янець-Подільський до р. Стир, подолав досить успішно. У вересні квартирував у Любомлі (нині районний центр Волинської області), потужно скупчив під своєю орудою 80 тисяч бійців. Того ж місяця за його наказом генерал-майор Юхим Чаплиць, рейдовим загоном витіснивши ворога з Бреста (Брест-Литовська), вступив до Слоніма (обидва міста — в Білорусі) й полонив Литовський полк супротивників. 4 (16) листопада в авангарді укрупненої Західної армії під рукою Павла Чичагова вправно бився генерал-лейтенант Карл Ламберт, здобувши Мінськ (нині столиця Республіки Білорусь) і відтак позбавивши Наполеона надії зазимувати в отому місті. Між іншим, передньо Чичагов рекомендував Олександрові I за слушної нагоди проголосити сусіднє Варшавське князівство Польським королівством і прийняти там корону⁹.

7(19) листопада 1812 р. П.Чичагов прибув на річку Березина (права притока Дніпра), щоби влаштувати заздалегідь передбачену Олександром I пастку ретирадi ворога. Очікував на раніше чітко намічене поєднання як із веденими князем Михайлом Кутузовим основними силами, так і з оперативно виділеними на підкріплення частками армії. Поважне начальство двох корпусів — графи Петро Вітгенштейн і Фадей (Фабіан) Штейнгель — вирішило не поспішати з підпорядкуванням адміралу, затіявши проблематичні мандри манівцями, а генерал-лейтенант Федір Ертель примудрився настільки відсторонено виокремитись у Мозирі (нині місто Гомельської області), що абсолютне не бажав піднімати на герць накопичений резерв (довелось терміново замінити його генерал-майором Сергієм Тучковим). Прикрим казусом виявилось й упевнення М.Кутузова, що нібито женеться по «п'ятах» за Наполеоном Бонапартом: насправді фельдмаршал не поспішав покинути розташування на дніпровому лівобережжі — в білоруському містечку Копись (нині селище міського типу Оршанського району Вітебської області).

Неподалік Березини у вільному пошукові ворога опинилися невгамовні загони славетного 32-річного партизана Олександра Сеславина (о тій порі дослужився до полковника), ще одного молодого сміливця — 35-літнього начальника штабу Першої армії генерал-майора Олексія Єрмолова, котрий рідкісно суміщав тактичну активність зі стратегічним мисленням, і заслуженого генерала від кавалерії 59-річного донського отамана графа Матвія Платова. З ними лишень і виладналася певна взаємодія Західної армії. Між тим безпосередньо до французького імператора саме долучилися свіжий корпус маршала Віктора, війська маршала Удино й дивізія генерала Яна-Генріха Домбровського. Тож Чичагов не досяг необхідної кількісної переваги і навіть вимушено розפורшив підлегли підрозділи задля назирання за ворожим маневруванням.

Французам на ту пору вдалося організувати переправу через Березину настільки приховано і настільки стрімко, що Наполеон подолав і водну перешкоду дещо вище міста Борисов, поблизу села Студянка (нині Студзьонка Борисовського району Мінської області), і вогневі загрози. Ситуацію ж для П. Чичагова від 9 (21) листопада надто ускладнило тяжке поранення і вибуття з бойових лав одного з найдосвідченіших сподвижників — К. Ламберта. Відтоді на безпосереднє порадкування деякими пішими частинами доводилося кидати навіть начальника штабу армії генерал-лейтенанта Івана Сабанєєва. Лише 16(28) числа за погодження з П. Вітгенштейном були масштабно розпочаті прямі концентровані атаки проти наполеонових сподвижників-учасників Березинської операції, яка тривала від 8-ї ранку до 11-ої ночі, навіть у темряві.

В результаті Наполеон, хоч і уник полону, залишив напризволяще бранцями 15 тисяч соратників, ще 20 тисяч загинуло, чимало потерпіло від ран, у тому числі маршали Віктор і Удино. Вдавшись до переслідування втікачів, Чичагов полонив іще 20 тисяч воїнів-чужинців, здобув трофеями 150 гармат. 28 листопада (10 грудня) ввійшов до Вільна (Вільнюса).

1813 р. взявши санкціоновану царем відставку в армії, осів у зарубіжжі. Мешкав у Великій Британії, Італії, Франції. Недоброзичливці спричинили зливу вигадок щодо його ролі на завершальному етапі війни 1812 р. Злий жарт поширила дружина Кутузова статс-дама Катерина Іллівна; мовляв, її чоловік урятував Росію, а Чичагов — Наполеона. У масовій свідомості укорінювалися несправедливі оцінки адмірала — коли не зрадником, то принаймні невдахою. Байкар Іван Крилов створив злий віршований жарт про kota й шуку, котра потяглася до неприродної для неї справи. Сам адмірал відповів на інсинуації по-військовому влучно: «Головний докір у тому, що я не полонив Наполеона, проте хіба я обійцяв це втіяти? Чи було мені дано такий наказ? Чи мав я таке завдання? Чи можна було це виконати?»¹⁰.

На те, що справді визнав утраченим шансом, одверто вказав іще листом 1812 р. до самодержця, де, згадавши ймовірність просування «через Константинополь» на Італію та Далмацію, пожалкував: «Серце обливається кров'ю, коли подумаю про цей змарнований випадок, який, може, не повернеться»¹¹. Втім, його дуже оптимістично заспокоював Олександр Павлович: «Справа з Константинополем може виконуватися пізніше. Коли справи наші проти Наполеона підуть добре, то зможемо податися втілювати ваш план проти турків»¹².

Здавалося, такі сподівання певним трибом виправдовувались за часів спадкоємців Олександра І. Доволі відчутною була загроза Стамбулу на російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., веденій Миколою І¹³, чий син Микола майже через півстоліття, 1878 р., у ролі верховного головнокомандувача на черговій російсько-турецькій війні впритул підійшов до османської столиці¹⁴. А більш як через століття по епопеї 1812 р. потай порушене Павлом Чичаговим, одначе відтерміноване питання активізувалося настільки, що віце-адмірал Олександр Колчак (1874–1920) і контр-адмірал Олександр Неміць (1870–1967) на чолі модернізованої чорноморської армади у період Першої світової війни відверто націлювалися втілити на практиці «царгородські» проєкти, тим паче між-

народні домовленості в Антанті чітко підтримали потенційну анексію Російською імперією Босфору, Мармурового моря, Дарданелл і значних тамтешніх теренів узбережжя (цього разу Франція була спільницею по стратегічних замірах проти Османської імперії).

«Не вперше доблесній російській зброї долати турецькі полчища — покарає вона й цього разу нахабного ворога Нашої Батьківщини. Разом з усім народом російським Ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї перебіг подій і відкриє Росії шлях до розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря», — такими вкрай піднесеними фразами свого маніфесту Микола II — правнучатий племінник Олександра I відреагував на підступні атаки проти його держави, вчинені 16(29) жовтня 1914 р. водним простором од Одеси до Новоросійська з боку Османської імперії, чим остання фактично продемонструвала приєднання до блоку Німеччини з Австро-Угорщиною¹⁵.

Ескапада про міфічні «історичні завдання на берегах Чорного моря» резонувала на шпальтах офіційної російської преси своєрідним екстазом спонуки до мети «владарювання Константинополем», аби на той кшталт увласнити Босфор та Дарданелли («Константинополь — колиска нашої православної віри, і він має бути в наших руках... Царград і Босфор мають бути нашими як колиска віри нашої», «Якщо ми володітимемо Босфором, то в наших руках буде, так би мовити, ключ від входу до Чорного моря, а саме це море перетвориться на російське озеро»). Задля фанаберії загарбання сакраментальної протоки та «морської бази при виході з Дарданелл до Середземного моря» виплодились демагогічні гасла «визволення Візантії від турецького гноблення», «природних меж великої імперії», «можливості мати замість кількох маленьких флотів різних морів єдиний флот Російської імперії, котрий перебуватиме там, де в той або інший момент цього вимагатимуть інтереси його вітчизни»¹⁶.

Затяго пропагував «право на Константинополь і протоки» сонм інтелектуалів-лібералів. Конституційно-демократичний ідеолог Павло Мілюков, історик і політик, жартома охрещений «Мілюковим-Дарданелльським», уперто дискутував, «підспівуючи» казенній риториці: «Придбання Константинополя та проток не суперечить визвольним ідеям війни й не може бути прирівненим до “імперіалізму” в тому негативному сенсі, в якому іноді це слово вживається»; «Якщо прагнення до проток є імперіалізм, то, так, ми в ньому винні»¹⁷. Центральний комітет його опозиційної «Партії народної свободи» загонисто передрікав Росії володіння «Босфором і Дарданеллами з прилеглими берегами та Константинополем»¹⁸.

В атмосфері бучної «барабанщини» екзальтований поет і історик Сергій Городецький відгукнувся віршем, якій починався так:

«Недаром был Олегов щит
На воротах твоих прибит,
Царьград, томящийся в плену.
Эвксинских волн упорный страж,

Ты будешь наш, ты будешь наш
В сию волшебную войну»¹⁹.

Від 30 жовтня (12 листопада), коли султан Мегмед V проголосив джихад, Османська імперія протидіяла всій Антанті «де-юре». Перед Чорноморським флотом, чисельність якого у другій половині 1914 р. подвоїлася переважно завдяки мобілізаційному призову запасних «нижніх чинів» і невдовзі сягнула 40 тисяч, актуалізувалися пекучі практичні питання: насамперед тіснити ворога на водних комунікаціях, паралізувати його порти, повсюдно унеможлилювати вихватки османських плавзасобів, серед яких найпотужнішими були крейсери «Jawuz Sultan Selim» і «Midilli» (недавні «Goeben» і «Breslau»), де служили досвідчені німецькі фахівці²⁰.

23 жовтня (5 листопада) намітилася стратегічна вісь: з нафтовим опаленням парових казанів здатні прискорюватися до 28 і більше вузлів майже стометрові турбінні есмінці «Беспокойный», «Гневный», «Дерзкий» та «Пронзительный», маючи по три 102-міліметрові гармати, по дві 47-міліметрові «зенітки», по чотири кулемети, по п'ять двотрубних торпедних апаратів, приєдналися до ескадри з п'яти лінкорів, трьох крейсерів і п'яти старих есмінців, які передньо вийшли з Севастополя південно-західним напрямом, і ввечері поклали дві сотні заглиблених мін за десяток миль перед Босфором. Безпрецедентна акція стала засадничою в урізанні комунікації між Стамбулом і південночорноморськими портами, у створенні умов, нестерпних для тамтешнього судноводіння²¹.

Наступної доби за початковим мінуванням Босфору на відстані 130 миль од нього севастопольська ескадра без розвідки вперше атакувала порт, пристосований у Зонгулдацькій затоці під Гераклеїські копальні. Випустивши 226 шестидюймових і 26 десятидюймових снарядів, лінкор «Ростислав» і крейсер «Кагул» покремсали перевалочні та промислові споруди, елеватор, буксири, пароплав «Вејкоз» і разом із кораблями «Пантелеймон», «Память Меркурия» й ескадреними міноносцями вигубили транспорти з військовим реманентом «Nikea», «Bezmi-i-Alem», «Bahg-i-Ahmer», «Mithadpasha», прихопивши з них у полон понад дві сотні турків і німців²².

Царська дипломатія закріплювала претензії на Мармурове море з його обидвома протоками Босфор і Дарданелли: сакраментальна тріада з європейськими землями до лінії Енос (Енез) — Мідія у Південній Фракії, малоазійськими теренами на захід від Сакар'ї та егейськими островами Тенедос (Бозджаада) й Імроз (Імброс, Гокчеада) авансувалась Антантою Росії. 27 лютого (12 березня) 1915 р. далекосяжну прелімінарію визнав британський кабінет міністрів (пам'ятною запискою королівського посольства в Петрограді), а через місяць, 28 березня (10 квітня), — французький (вербальною нотою). Подразнені апетити вдовольнилися б за вгамування геополітичних пажерливих устремлінь західних спільників²³.

«Остаточно долю турецької столиці вже було вирішено заздалегідь угодою між російським и союзними урядами», — із задоволенням констатував міністр закордонних справ Сергій Сазонов. Він зі своїми колегами встиг досить швидко

підготувати проект міського управління для Константинополя на випадок, коли б союзники здобули Стамбул іще до завершення війни. В цьому разі намічалася тимчасове цивільне управління, котре не підлягало контролю навіть головнокомандувача західних з'єднаних сил Антанти, якби тим поталанило оволодіти великим мусульманським центром, причому Сазонов одверто зізнався, що йому не до вподоби був такий варіант сценарію розвитку подій, коли б утвердилася «неприємна можливість захоплення проток і Константинополя... не російськими військами та Чорноморським флотом»²⁴.

Для стрибка ударних формувань з Одеси на південь 47-річний контр-адмірал Олександр Хоменко — переведений з Балтики кавалер орденів святого рівноапостольного князя Володимира 4-го класу з мечами і бантом, святої Анни 2-го ступеня з мечами і бантом, а також 4-го ступеня «за храбрість» — організував Транспортну флотилію: понад сто суден, зафрахтованих морським відомством, охоплених військовою повинністю й конфіскованих. Її 1-й загін із судном «Николай II» як флагманом і з пароплавами «Афон», «Иерусалим», «Тигр», «Евфрат», «Садко», «Россия», «Вампоа» та іншими розраховувався на пластунську бригаду, гірський артдивізіон, роту саперів і десантний батальйон, — у цілому на 9 тисяч військовиків, півтори тисячі коней та 340 возів. Морський міністр Іван Григорович вимагав, аби флотилія досягла вправності будь-коли десантувати два армійських корпуси.

Використавши наявні довідники, статистичні дані Генштабу, донесення засланих агентів і здійснене протягом 1908–1909 років капітаном другого рангу Сергеевим спеціальне дослідження, Морський Генеральний Штаб у лютому 1915 р. репрезентував під грифом «таємно» нарис «Опис укріплень Босфору» з картами протоки та її берегів, таблицями озброєння, схемами очікуваного звідти вогню, фотографіями місцин, де оборонці причаїли берегові та нагірні батареї Беюк-Лиман, Мавромоло, Сари-Таш, Румелі-Кавак, Теллі-Табія нижня, Теллі-Табія горішня, Киреч-Бурну, Філь-Бурну, Кичелі, Анатолі-Кавак нижня, Анатолі-Кавак горішня, Маджар нижня, Маджар горішня, Кілія, Ельмаз-Табія, Юм-Бурну тощо.

Найскрупольознішими були примітки воєнної доби: «1) за 150 і 450 метрів од старовинного порту Румелі-Кавак у напрямку моря влаштовано батарею з 6-ти польових гармат кожна — для захисту мінної загороδι (відомості від 30 листопада 1914 р.); 2) над батареєю Беюк-Лиман устанoвлено дві 15-сантиметрові гармати з кутом обстрілу в бік моря (відомості від 16 грудня 1914 р.); 3) на рогові Фанераки встановлено гармати (кількість і калібр невідомі) — відомості від 31 грудня 1914 р. Крім указаних батарей, на берегах Босфору збереглося досить багато старовинних кам'яних фортів, почасти зі збереженими ще гладкими стволами, які не мають, одначе, жодного бойового значення».

За мирної доби босфорські укріплення називали два артилерійські полки чисельністю до трьох з половиною тисяч солдатів, дислокованих по різних гарнізонах. Під час війни, як зазначалося, туди потрапило «чимало німецьких офіцерів і нижніх чинів». Попри це, навіть за констатації порушеного, але зовсім

не розв'язаного питання про «гармати навпроти рогу Кара-Бурун», прогнозний висновок «моргенштабістів» був сповнений впевненості, що «батареї приморського фронту як за озброєнням, так і за розміщенням не можуть зашкодити чи навіть утруднити підхід флоту до гирла протоки...»²⁵.

У Москві 1915 р. світ побачило розкішне ілюстроване видання, помпезно назване «Царград», — понад вісімдесят широкоформатних сторінок, з яких сорок містили текст на слоновому папері, двадцять чотири — ілюстрації на фарбованих аркушах і чотирнадцять — наклейки на суконному папері. З оглядом турецької історії тут виступив видатний український учений-енциклопедист і поліглот Агатангел Кримський, завершивши працю словами: «... 1914 р., через три місяці після виникнення великої європейської війни, Туреччина пристала до Німеччини, ризикуючи в разі поразки бути остаточно вигнаною з Європи»²⁶. Кульмінаційною формувалась анонімна стаття з претензійним прикінцевим абзацем: «І треба вірити, що тепер, під час великої світової війни, матиме, зрештою, своє розв'язання східне питання й справдяться пророцтва Мефодія, Льва Премудрого, ченця Даниїла та інших, і росіяни вступають до Царграда як його визволителі, як його законні володарі»²⁷.

В Одесі скупчилися призначені для десанту на Босфор два батальйони Гвардійського екіпажу під начальством капітанів першого рангу Олександра Полушкина та Сергія Ширинського-Шихматова. Ці привілейовані підрозділи злились у новітній Окремий батальйон, очолений О. Полушкиним, а С. Ширинський-Шихматов перейшов командиром загону до Транспортної флотилії. Одеський парад трансформованих гвардійців прийняв сам Микола II, благословивши їх унікальною іконою та вручивши викуваний з мідних монет хрест для увінчання мечеті Ая-Соф'я, давнього Софійського собору²⁸.

Грандіозна маревна акція не дуже форсувалася. «Поки той момент не можна визначити навіть приблизно, проте можна з упевненістю сказати, що флот матиме певний час для ремонту й підготовки до нової операції, оскільки збір необхідної кількості військ до пунктів посадки на судна триватиме чимало часу, не менше місяця», — стверджував у січні 1915 р. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович (молодший). Наближений до нього генерал Янушкевич приватним листом військовому міністрові генерал-ад'ютанту Володимирі Сухомлинову поремствував: «Чогось мало віри до нашого Чорноморського флоту, а він немов умисне на становищі “не чіпай мене”»²⁹.

Ставка зобов'язала командувача Чорноморського флоту адмірала Андрія Ебергарда посприяти англо-французькому з'єднанню, котре в лютому–березні дерзнуло відкрито штурмувати Дарданелли з меншими кораблями та авіацією сфокусувалися постинати османські форти. Чорноморці відволікали значні ворожі сили за гіпотетичною програмою, перекладеною до відома В. Черчілю: «Перший період операції: під час дій союзного флоту біля Дарданелл Чорноморський флот учиняє демонстрації поблизу Босфору — лише морські операції. Другий період: за підходу союзного флоту до Принцевих островів Чорноморський флот приступає до серйозної атаки босфорських укріплень. Головна

квартира вважає, що без сприяння союзного флоту Чорноморський флот не матиме снаги прорватися до Константинополя. Третій період: після знищення турецького флоту й з'єднання союзного флоту з Чорноморським — висадка десанту за спільно виробленим планом»³⁰.

Паралельно великий князь Микола Миколайович негласно дав підлеглим тверде напуття форсувати Босфор, якби соратники по альянсу підкорили Мармурове море, куди, траплялось, іноді проникали французькі й англійські підводні човни, 1915 р. торпедувавши низку тамтешніх бойових кораблів, обстрілявши понад сто інших суден, стамбульський мол, залізничні колії, ешелони, склади, підприємства. Поступово господарі налагодили надійний захист із заходу, надто після того як командувачем їхньої Дарданелльської армії 11(24) березня став мушир (маршал) Отто Ліман фон Зандерс³¹.

Начерки Антанти провалювались, але на їхню підтримку в Чорному морі вистромилися лінійні кораблі «Ростислав» і «Три Святителя», крейсери «Алмаз» і «Імператор Николай І» з гідролітаками, тралери, загородники, ескадрені міноносці. 15 (28) березня потопивши пароплав «Sabbah» з амуніцією та боєприпасами для Ерзурумської армії, вони утнули, як бучно відрпортував у той «історичний день» чорноморський командувач, «перше бомбардування укріплень Босфору»³². Збурилися такі ура-войовничі настрої, за котрими вже «принизливим» гадалось «отримати Константинополь із чужих, хоч і союзницьких рук». Правник і філософ Євген Трубецькой — професор Московського університету, а раніше — Київського (святого Володимира), член Історичного товариства Нестора-літописця, завзято переконував, що «не існує іншої розв'язки, ніж оволодіння Росією й протоками, й Константинополем», що «*Росія може прийти до Константинополя лише на чолі всесвітнього визвольного руху народів*», що «тільки державою-визволительською вона може в ньому зостатись»³³.

Своєрідна симуляція невпинного терзання створу протоки напоказ інтенсивно точилася до травня, вдома ж Транспортна флотилія імітувала підготовку вторгнення до проток, яке могли вчинити, зокрема, частини з утвореної при Одеському окружному штабі 7-ої (окремої) армії генерала від артилерії Володимира Нікітіна й 5-го корпусу генерал-лейтенанта Миколи Істоміна. Тренувати виконавців особливої місії брався колишній військовий міністр Болгарії (1882–1883) та командувач Одеського військового округу (1905–1909) генерал од кавалерії барон Олександр Каульбарс, який вважався фахівцем десантних операцій, знавцем повітряного флоту³⁴.

Влітку 1915 р. головою на запит Івана Григоровича дозволив переобладнувати Транспортну флотилію для каботажу під забезпечення Одеського регіону і Південно-Західного фронту донецьким паливом од Маріуполя та хлібом зі Скадовська й Хорл. Восени її склали флагман «Руслан», сім загонів (два налічували по 10 транспортів, два — по 11, решта — 9, 14, 18), декілька допоміжних суден. До листопада вона дала раду двом з половиною мільйонам пудів зерна, сливе мільйонові пудів вугілля та півмільйону пудів інших вантажів. Про десант згадалось, коли проти Антанти в жовтні 1915 р. виступила

Болгарія, й доводилося поборювати саме той її флот, який 1913 р. по знегодах Балканських вієн горнувся до Севастополя. Причому впливовий у чорноморському командуванні флаг-капітан оперативної частини флотського штабу Казимір Кетлинський обстоював думку про першочерговість суходільних маршрутів: «... Логічним і необхідним об'єктом операції слід уважати цілковитий розгром балканських армій ворогів для того, щоби на їхніх спинах увірватися до Царєграда»³⁵.

На початку 1916 р. ембаркацією згорнулася титанічна Дарданелльська виправа. Британці й французи по втраті 6 лінійних кораблів, 7 субмарин і майже 150 тисяч моряків та солдатів (убитими, пораненими, безвісними) покинули плацдарм на Галліпольському півострові, попрощавшись із мрією про блискавичне фіаско Туреччини. Непоступливість її патріотів, серед яких широко відомим став командувач армійського корпусу Мустафа Кемаль-паша (прийдешній Ататюрк), і болгаро-німецько-австрійське нашествя на Сербію посприяли відродженню залізниці Балканським півостровом до Стамбула³⁶.

Ставка Верховного головнокомандувача, ким 23 серпня (5 вересня) 1915 р. номінувався сам імператор (віддаливши свого попередника на цій посаді Миколу Миколайовича намісником на Кавказ), вимагала від Чорноморського флоту гарантій надійності «свого» судноплавства, упослідження Вугільного басейну, блокади Босфору й готовності до десанту на узбережжя тієї протоки, сприяння Кавказькій армії та Південно-Західному фронту, надто що досить небезпечними «прославилися» траси під Кавказом і Західним Кримом³⁷.

Влітку 1916 р. новим зверхником Чорноморського флоту було призначено Олександра Колчака. Він став кавалером орденів святого Станіслава двох найвищих ступенів з мечами, святої Анни другого і четвертого («за храбрість») класів, святого Володимира третього та четвертого ступенів з мечами та бантом, святого Георгія 4-го класу, іноземних — французького Почесного легіону офіцерського хреста й англійського Бані, володарем золотої «Георгіївської» шаблі за хоробрість під час російсько-японської війни та великої золотої Костянтинівської медалі («за видатний та пов'язаний з труднощами й небезпекою географічний подвиг»). На жадання прийдешніх звитяг його особливо надихнула монарша аудієнція, де цей віце-адмірал почув настанови на розв'язання «візантійських» завдань.

Йому уявлялося, що невдовзі остаточно завершиться боротьба за Чорне море. «... Навесні 1917 р. передбачалося здійснити так звану босфорську операцію, тобто завдати вже удару на Константинополь. Усе це перебувало у зв'язку зі становищем на нашому південному чи лівому фланзі. Це було на початку липня, а восени, приблизно у серпні, мала вступити Румунія, і залежно від отих дій передбачалося тільки просування наших армій уздовж західного берега Чорного моря, через протоку на Туреччину й на Босфор або залежно від ситуації передбачалося, що флот повинен надати допомогу тим просуванням або кинути десант прямо на Босфор і флотові треба було намагатися захопити його», — згадував він незадовго перед стратою 1920 р.³⁸. Не випадково флаг-капітаном до себе 1916 р. запросив капітана другого (того ж літа — першого) рангу Михайла

Смирнова, непересічну постать споглядача від Росії за Дарданелльською епопеєю (таємного координатора взаємодії в операціях Антанти проти середземночорноморських проток)³⁹.

До речі, 15(28) серпня начальникувати 1-м дивізіоном есмінців розпочав 37-річний капітан першого рангу Олександр Немитць, який до війни викладав у академії та був у Моргенштабі працівником історичної частини, креативною фігурою оперативного відділення, де розробляв конкретні начерки уклінення Росії в Константинополі, й на загал окупації берегів Босфору, Дарданелл і Мармурового моря, власне всього простору, прилеглого до комунікацій із Середземномор'ям (1914 р. при головковерхові за управлінське відання Чорноморським театром війни удостоєний орденів святої Анни 2-го ступеня та святого Володимира 4-го класу, 1915 р. командував мінним загородником «Донец», а 1916 р. — 5-м чорноморським дивізіоном ескадрених міноносців)⁴⁰.

Нарощуючи під Босфором темпи мінування, підлегли йому морські сапери майстерно працювали на доповнення до старих зарядів. Від літа до Нового року на південному заході моря було устатковано кілька тисяч мін⁴¹. «Усі ці операції були точними та успішними. Ворог тралив, але ми ставили знов, і його судна, підводні човни тощо вибухали на наших мінах. Блокада Босфору значною мірою упровадилася», — пишався О. Немитць⁴².

З одного боку німецький командувач оттоманської ескадри Вільгельм Сушон (Сушон-паша) констатував, що «вихід з Босфору, вочевидь, закрито ворожими мінами, фарватер для великих кораблів іще не протралено»⁴³, а з іншого — чорноморцями намічалася перспектива після влаштованої в отой спосіб блокади, забезпечити собі прорив крізь протоку до Стамбула. «Протягом минулого відрізка часу в Чорному морі, як і в Балтійському, не було вирішального зіткнення сил — отим не можна вважати ні перестрілку бригади наших лінійних суден із “Тебеном” 5-го листопада 1914 р. біля рогу Сарич, ні зустріч біля Босфору 27-го квітня 1915 р., коли “Тебен”, скориставшись перевагою ходу, після нетривалої перестрілки ухилився від подальшого бою. Пріч цих нетривалих нерішучих зіткнень головних сил, бойова діяльність нашого флоту звелася до допоміжних операцій — недопущення підвозу підкріплень і військових матеріалів на Кавказький фронт, підтримка наших сухопутних військ приморського фронту, обстріл і блокада приморських укріплень Босфору й Анатолійського узбережжя; наші славетні льотчики з'явилися і побіля завітних стін Царєграда, того талісмана, котрий єдиний тільки зможе винагородити Росію за тяжкі жертви, принесені нею в очю війну», — резюмовано жовтневим числом часопису «Морской сборник» 1916 р.⁴⁴

Для роздмухання ультрапатріотичного психозу царський уряд кон'юнктурно легалізував пакт про Стамбул, Босфор, Дарданелли: його суть розсекретив голова Ради міністрів Олександр Трепов на засіданні Державної думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р.⁴⁵. Акордно форсувалася побудова миколаївцями півсотні 55-метрових десантних барж (із двигунами конструкції шведської фірми «Боліндер»), кожна з яких у трюмі за «дарданелльським» прикладом союзників могла вмістити батальйон піхоти чи дві польові артбатареї з усім реманентом.

Передбачалось і спорудження 30 місткіших 75-метрових «ельпидифорів»⁴⁶. Під запону того року Німеччина оповістила Антанту, що пропонує мирні переговори. Натомість Микола II наказом од 12(25) грудня заявив: «Розв'язання Росією викликаних війною завдань оволодіння Цареградом і протоками, так само як і утворення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених областей ще не забезпечено»⁴⁷.

Зі складу Севастопольської й Очаківської фортець начальник Морського штабу верховного головнокомандувача Олександр Русин у жовтні виділив мобільну Чорноморську легку батарею⁴⁸, по тому в Очакові та кримських місцевостях почалося формування спеціальної морської (пішої) дивізії, тимчасово ввіреної капітанові першого рангу Дмитрові Заботкину. До неї ладналися залучатися найкращі фронтовики, а в поході «проти Константинополя» — підключитися Балтійська Морська дивізія та Гвардійський екіпаж⁴⁹.

Наприкінці 1916 р., коли в оперативній частині чорноморського штабу виник військово-сухопутний відділ, на флагмані-дредноуті «Императрица Екатерина Великая» дванадцятидюймовки мали налічувати 240 шрапнельних снарядів і ледь не вдвоє більше хімічних: у кожному з дюжини їхніх 400-штучних боєкомплектів — відповідно по 20 та по 37. Для решти флотських гармат у Севастополі було випродуковано чотири тисячі 120-міліметрових і три тисячі шестидюймових отруйних монстрів, у Петрограді для чорноморських есмінців — іще чотири тисячі. В сучасній російській літературі обстоювано думку, що «вони призначалися винятково для стрільби по берегу». З огляду на варварське застосування на тій війні токсичних речовин («гази» вигубили щонайменше мільйон душ) ніяк не фантастичною є поширена гіпотеза про намислене: «Російські кораблі повинні були буквально закидати укріплення Босфору хімічними снарядами. Замовклі батареї захоплювалися б десантом. А по наближенні польових частин турків кораблям належало відкрити вогонь шрапнеллю»⁵⁰.

З настанням суворой зими 1916/17 рр. вимальовувалася райдушна візія «російського Середземноморського флоту». Звучали у патетичній тональності коментарі: «... Ні для кого те місце в урядовій декларації, в якому йдеться про досягнутий договір про майбутні долі Константинополя та проток, не звучить так привабливо, так великообнадійливо, як для нашого Чорноморського флоту. І нині у повсякденних трудах і небезпеках воєнної доби незмінно підтримуватиме чорноморців думка про вільний вихід на простір Середземного моря та про наш Константинополь — традиційна мрія моряків нашого південного флоту й усього російського народу разом із історичною мрією про хрест на Св. Софії й переказом про щит Олегів на вратах Царграда. І ще ніколи в історії, навіть тієї пам'ятної доби, коли російські полки стояли під стінами Константинополя, ця мрія не була настільки близькою до втілення, як нині»⁵¹.

Якщо на початку 1917 р. від імені верховного командування тимчасовий начштабу Ставки генерал од кавалерії Василь Гурко пояснював учасникам петроградської конференції союзників, що «Росія не бачить виняткового інтересу в операції прямо проти Константинополя»⁵², то Павло Милуков як міністр

закордонних справ Тимчасового уряду реанімував ідею опанування проток спеціальними підрозділами водночас із основними фронтовими діями⁵³.

Аби «спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції», у Миколаєві форсувалася добудова лінійного корабля «Воля», ельпидифорів, 68-метрових маневрених субмарин «Утка», «Гагара», «Буревестник» і «Орлан», спущених на воду 1916 р. Окрема Чорноморська дивізія наснажувалася під орудою блискучого командира — уродженця Катеринослава генерал-майора Генштабу Олександра Свечина. Здолати перепони на шляхові до Середземного моря мало її 15-тисячне поповнення, в тому числі добірні роти гвардійських Преображенського, Семеновського та Ізмайловського полків. О. Колчак акцентував на потребі сформувати Цареградський, Нахимовський, Корніловський та Істомінський полки, моделюючи кульмінаційне вторгнення до проток і Стамбула. І все ж схеми звитяжного штурму не запровадилися через соціальну бучу⁵⁴.

Від 19 липня (1 серпня) командувати Чорноморським флотом довелося 38-літньому капітанові першого рангу О. Немитцю з номінацією його контр-адміралом. Він у кризових колізіях 1917 р. орієнтувався на Севастопольську раду військових і робітничих депутатів, складену з 263 соціалістів-революціонерів, 22 меншовиків, 10 більшовиків і 100 безпартійних.

Автор концепції для чого «Росії слід оволодіти обома протоками», Немитць продовжував перейматися босфорським напрямом. Ось його спомин: «Я обрав начальника штабу (адмірала М. Сабліна), прийняв у Чорному морі флот і слідом за тим був у нового Верховного головнокомандувача. Те, що він мені сказав, цілком мене задовольнило: 1) на австро-германському фронті оборона; 2) на чорноморському — наступ і здобуття проток і Константинополя; 3) тверді заходи задля забезпечення воїнської дисципліни; 4) розв'язавши константинопольську задачу, негайно — мир із Німеччиною. Нарешті єдино вірний для Росії в цій війні план кампанії було накреслено Верховним головнокомандувачем. “Краще пізно, ніж ніколи”, проте чи не пізно? Наскільки я збагнув тоді генерала Корнілова, він вірив, що можна ще знайти вихід. Вірив і я. Я почав готувати операцію й флот до неї»⁵⁵.

Цій останній спробі теж не судилося втілитись. Прецінь фактична реалізація по-справжньому навіть не розпочалася⁵⁶. Антанта 1918 р., вигравши війну, задомінувала на чорноморсько-середземноморських протоках. Однак уже без Росії... Відтак хвацькі ідеї Чичагова–Колчака–Немитця, як і відповідні заміри царів од Олександра I до Миколи II, у підсумку не втілилися. Що знаменно, всім трьом згаданим адміралам довелося повоювати на суходолі, та кожному — доволі далеко від Стамбула (Константинополя): Чичагову у війні 1812 р. і так званому «закордонному» поході російської армії 1813 р, Колчакові — на становищі Верховного головнокомандувача, коли в Сибіру обернувся Верховним правителем Росії, Немитцю — в лавах Червоної армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Див.: Чичагов П.В. Записки. — Москва, 2002.

² Записки графа Ф.П. Толстого, товарища президента Императорской Академии художеств // Русская старина. — 1873. — Т. 5. — № 1. — С. 44–45.

³ Морской атлас. — Москва, 1959. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 413, 425; Русские и советские моряки на Средиземном море. — Москва, 1976. — С. 87–88; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот на Черном море и Восточном Средиземноморье. — Москва, 1988. — С. 42–43; *Их же.* Три столетия российского флота: XIX — начало XX века. — Москва, 2004. — С. 58–61.

⁴ Русская старина. 1886. — № 5. — С. 244–246.

⁵ Русский архив. 1870. — Ст. 1525–1526.

⁶ М.И. Кутузов. — Москва, 1952. — Т. 3. — С. 805.

⁷ Русская старина. 1893. — № 1. — С. 89–93.

⁸ Русский архив. — С. 1544–1549.

⁹ Внешняя политика России XIX — начала XX века. — Москва, 1962. — Серия 1. — Т. 6. — С. 524.

¹⁰ Цитовано за: *Юлин В.А.* Адмирал Павел Васильевич Чичагов // Вопросы истории. — 2003. — № 2. — С. 68. Див. також: *Семенов П.Н.* Биографические очерки сенаторов по материалам, собранным П.И. Барановим // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1886. — Кн. 2. — С. 89–229; *Савинков Б.В.* Чичагов Павел Васильевич // Русский биографический словарь. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 422–426; *Лебедько В.Г.* Розы и тернии в судьбе министра морских сил России адмирала Павла Васильевича Чичагова // Морской сборник, 2009. — № 9. — С. 68–72; *Скрицкий Н.В.* Два адмирала Чичагова. Москва, 2012; *Усенко П.Г.* Адмирал — генерал // Свобода. — 2013. — 25 лютого.

¹¹ Сборник Русского исторического общества. — 1871. — Т. 6. — С. 19–20.

¹² Русский архив. — Ст. 1546.

¹³ *Андреанов П.М.* Русско-турецкая война 1828–1829 гг. // История русской армии 1812–1864 гг. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 437–439.

¹⁴ *Киняпина Н.С.* Восточный вопрос во внешней политике России второй половины XIX в. // Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII — начало XX в. — Москва, 1978. — С. 219–223.

¹⁵ Официальный отдел // Морской сборник. — 1914. — № 11. — С. 1.

¹⁶ *Нордман Н.* Война с Турцией и ее последствия // Морской сборник. — 1914. — № 11. — С. 102–111.

¹⁷ «Россия, проливы и Константинополь» (Доклад проф. С.А.Котляревского) // Утро России. — 1915. — 7.03. Див. також: *Кандидов Б.* Церковный фронт в годы мировой войны. — Москва; Пенза, 1929. — С. 38–39.

¹⁸ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — Москва, 1988. — С. 21–23.

¹⁹ *Городецкий С.* Царьград // Русская старина. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 118.

²⁰ Докл.: *Усенко П.Г.* Дарданелли — Бофор — Одеська затока: шлях до чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2012. — Вип. XX. — С. 246.

²¹ *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1940. — С. 33–35; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот... — С. 125

²² Год войны с 19-го июля 1914 г. по 19-е июля 1915 г. — Москва, 1915. — С. 130–131; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. — Москва, 1964. — С. 444–445.

²³ Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел. — Москва, 1925. — Т. 1. — С. 252, 274–277, 295; *Емец В.А.* Очерки внешней политики России в первой мировой войне. — Москва, 1977. — С. 147; *Его же.* Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). — Москва, 1999. — С. 316–332; [*Панченкова М.Т.*] Соглашение 1915 г. о Константинополе и проливах // Восточный вопрос... — С. 389–393; *Васюков В.С.* «Главный приз»: С.Д. Сазонов и соглашение о Константинополе и проливах // Российская дипломатия в портретах. — Москва, 1992. — С. 368; *Его же.* Мировая война: политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: Конец XIX — начало XX века. — Москва, 1999. — С. 474–479; *Шаццлло В.К.* Первая мировая война 1914–1918. — Москва, 2003. — С. 262–265. Пор.: *Лукин В.К.* Проливы // Красный флот. — 1923. — № 4–5. — С. 77–81.

²⁴ *Сазонов С.Д.* Воспоминания. — Париж, 1927. — С. 296–319.

²⁵ Описание укреплений Босфора. — Пг., 1915. — С. 1–17; *Вольский С.* Черноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. — Одесса, 1957. — Вып. 14. — С. 19; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ соч. — С. 366, 372–374.

²⁶ *Крымский А.Е.* История Турции // Царьград. — Москва, 1915. — С. 34.

²⁷ Сказания о Царьграде // Там же. — С. 60.

²⁸ *Таубе Г.Н.* Описание действий Гвардейского экипажа на суше и на море в войну 1914–1917 гг. // Морские записки. — 1944. — № 3. — С. 208–209.

²⁹ Переписка В.А. Сухомлинова с Н.Н. Янушкевичем // Красный архив. — 1923. — Т. 3. — С. 39.

³⁰ *Е.* Дарданелльская операция // Морской сборник. — 1919. — № 4. — С. 92–106; Шильдкнехт фон Е. Дарданелльская операция // Зарубежный морской сборник. — 1928. — № 2. — С. 37–51; Там же. — 1929. — № 6. — С. 62–92; *Новиков Н.В.* Операции флота против берега на Черном море в 1914–1917 гг. — Москва, 1937. — С. 87–91; *Коленковский А.К.* Дарданелльская операция. — Москва, 1938. — С. 14–37; Первая мировая война на море / Редактор-составитель Тарас А.Е. — Минск, 2001. — С. 303–306; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. — Москва, 2002. — С. 313; *Больных А.* Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. — Москва, 2002. — С. 58–88, 270; *Доценко В.Д.* История военно-морского искусства. — Москва, 2003. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 566–576; *Террейн Д.* Великая война: Первая мировая — предпосылки и развитие. — Москва, 2004. — С. 93–111.

³¹ Про нього: *Дрогозов И.Г.* Турецкий марш: Турция в огне сражений. — Минск, 2007. — С. 110.

³² *Новиков Н.В.* Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазастана. — Ленинград, 1927. — С. 104.

³³ *Трубецкой Е.Н.* Национальный вопрос, Константинополь и святая София. — Москва, 1915. — С. 27.

³⁴ *Керсновский А.А.* История русской армии. — Москва, 1994. — Т. 4. — С. 136; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. — Москва, 2003. — С. 262, 286–287, 443, 618–619.

³⁵ *Петров М.А.* Морская оборона берегов в опыте последних войн России. — Ленинград, 1927. — С. 188–189.

³⁶ Алексеева И.В. Агония Сердечного Соглашения. — Ленинград, 1990. — С. 73–74; Первая мировая война... — С. 306–308; Мухед А. Борьба за Дарданеллы. — Москва, 2004. — С. 364–369.

³⁷ Цветков И.Ф. Министр возрождавшегося флота и его мемуары // Вопросы истории естествознания и техники. — 1991. — № 3. — С. 109.

³⁸ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января — 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции издаваемый И.В. Гессеном. — Берлин, 1923. — Т. 10. — С. 202; Допрос Колчака. — Ленинград, 1925. — С. 29–30.

³⁹ Штаб Российского Черноморского флота. — Симферополь, 2002. — С. 25, 175–176.

⁴⁰ Проект высочайшего доклада по вопросу о проливах капитана 2-го ранга Морского Генерального штаба Немитца // Красный архив. — 1924. — № 6. — С. 66; Аристов А. Ратник чести // Морской сборник. — 1988. — № 10. — С. 80–84; Доценко В.Д. Словарь биографический морской. — Москва, 2001. — С. 275–276; Лебедько В.Г. Вице-адмирал Александр Васильевич Немитц // Гражданская война в России: Черноморский флот. — Москва, 2002. — С. 268–269; Корявко В.И. «России нужен флот, который мог бы ставить самостоятельные стратегические задачи в море» // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 3. — С. 75; Жуматий В. Морская экспедиционная дивизия // Морской сборник. — 2007. — № 2. — С. 71–78.

⁴¹ Действия Черноморского флота // Крымский вестник. — 1916. — 26.09; Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1940. — С. 43–44; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот в Первой мировой войне. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 181.

⁴² Немитц А.В. Указ. соч. — С. 316.

⁴³ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 363–364, 372.

⁴⁴ Памяти славных // Морской сборник. — 1916. — № 10. — С. 1–2.

⁴⁵ Государственная Дума // Крымский вестник. — 1916. — 21.11.

⁴⁶ Григорович И.К. Воспоминания бывшего морского министра // Вопросы истории естествознания и техники — 1991. — № 3. — С. 120; Цветков И.Ф. Комментарии // Там же. — С. 124–125.

⁴⁷ Цит. за: Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания. — Москва, 2012. — С. 312–313.

⁴⁸ Приказ начальника Морского штаба Верховного головнокомандующего. — Без места, 1916. — 6.10. — № 314; 28.10. — № 373; 11.12. — № 463.

⁴⁹ Кришевский Н. В Крыму (1916–1918 г.) // Архив русской революции. — 1924. — Т. 13. — С. 71.

⁵⁰ Приказ начальника... — 17.12. — № 475; Широкопад А.Б. Чудо-оружие Российской империи. — Москва, 2005. — С. 364; Его же Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. — Москва, 2007. — С. 172–173.

⁵¹ Очерки мировой войны на море // Морской сборник. — 1917. — № 1. — С. 224–228.

⁵² Конференция союзников в Петрограде в 1917 г. // Красный архив. — 1927. — Т. 20. — С. 46.

⁵³ Игнатъев А.В. Внешняя политика временного правительства. — Москва, 1974. — С. 152–153.

⁵⁴ Див.: Усенко П.Г. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 116–136

Персоналії Вітчизняної війни 1812 р.

⁵⁵ *Немитц А.В.* Указ соч. — С. 320–321.

⁵⁶ Спеціально цьому періоду присвячено працю: *Усенко П.Г.* Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень–грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2009. — Вип. XVI. — С. 132–150.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2012.